

25. Shevchenko, L. (2016). Starovynni prysadybni parky Poltavshchyny yak svoieridna forma syntezy mystetstv [Ancient garden parks of Poltava region as a kind of synthesis of arts] // *Problemy rozvytku miskoho seredovyshcha*, (Vyp. 1) [in Ukrainian].

Одержано 06.09.2018.

УДК 391 (477) (091) «18/19»

Брехунець Ніна,

кандидат історичних наук, доцент
кафедри історії та культури України
n_brekhunets@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0001-7328-3927>

Державний вищий навчальний заклад
«Переяслав-Хмельницький державний
педагогічний університет імені
Григорія Сковороди»,
вул. Сухомлинського, 30, м. Переяслав-
Хмельницький, Київська обл., Україна,
08401

DOI <https://doi.org/10.31470/2415-3567-2018-44-23-31>

Brehunets Nina,

Candidate of Historical Sciences, assistant
professor of Department of History and Culture
of Ukraine

n_brekhunets@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0001-7328-3927>

Pereiaslav-Khmelnytskyi Hryhorii Skovoroda
State Pedagogical University, 30,
Sukhomlynsky Str., Pereiaslav-Khmelnytskyi,
Kyiv region, Ukraine, 08401

ЖІНОЧІ ГОЛОВНІ УБОРИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ: ГЕНЕЗА РОЗВИТКУ

У публікації здійснено аналіз джерел та літератури стосовно форм, видів та способів використання в традиційному жіночому вбранні українок головних уборів, як завершального елемента національного жіночого костюму. Висвітлено основні риси традиційного образу жіночого національного костюму, зокрема головних уборів, найбільш показового елемента як в загальнонаціональному, так і регіональному контексті локального розмаїття.

У результаті проведеного дослідження проаналізовано та визначено характер локальних, регіональних відмінностей форм жіночих та дівочих головних уборів, способів носіння, матеріалів виготовлення, варіантів поєднання з іншими елементами національного костюму; висвітлено види та форми головних уборів різних соціальних груп населення, їх загальні риси та регіональні відмінності; досліджено історію створення та подальшого поширення жіночих головних уборів в контексті формування українського національного костюму. Виокремлено способи використання головних уборів в традиційному вбранні українок з урахуванням локальних особливостей та традицій.

Результати дослідження дали можливість виявити, що навіть в умовах поголовної радянської та урбанізацій українського суспільства у XX ст. простежуються автохтонні риси у способах носіння різних видів жіночих головних уборів та їх використання в обрядовому циклі. Визначено домінуючі зміни в естетичних смаках та уподобаннях українок щодо головних уборів, їх локальні варіативні видозміни.

Встановлено, що традиційні жіночі головні убори, попри багатовікову генезу зародження, формування, виникнення локальних форм та видів, способів носіння, залишаються незмінним джерелом вивчення матеріальної культури нації, уособлюючи не лише смакові уподобання не одного покоління українців, але й вплив соціально-економічних та історичних процесів. У статті використані такі методи дослідження: порівняльно-історичний, типологія, класифікація, проблемно-хронологічний, об'єктивності,

багатофакторності, які дозволяють вивчати складні суспільні явища, конкретні події й факти в їх динаміці.

Ключові слова: мистецтво, мозаїка, шапка-каптур, очінок, обруч, тенеца, мініатюри, фрески.

WOMENS MAJOR CHALLENGES IN UKRAINIAN LANDS: GENESIS OF DEVELOPMENT

The publication analyzes sources and literature on the forms, types and ways of using traditional women's dresses of Ukrainian hats as a final element of a national women's suit. The main features of the traditional image of a women's national costume, including headwear, the most revealing element both in the national and regional context of local diversity are highlighted.

As a result of the conducted research, the character of local, regional differences of the forms of women's and girls' hats, methods of wearing, materials of manufacture, variants of combination with other elements of national costume is analyzed and determined; types and forms of headgear of different social groups of the population are described, their general features and regional differences; The history of the creation and further distribution of women's hats in the context of the formation of the Ukrainian national costume has been researched. The ways of using headdresses in traditional Ukrainian clothes are taken into account taking into account local features and traditions.

The results of the study made it possible to reveal that even in the conditions of universal Sovietization and urbanization of Ukrainian society in the twentieth century, traces of autochthonous traits in methods of wearing various types of women's hats and their use in the ceremonial cycle can be traced. The dominant changes in aesthetic tastes and preferences of Ukrainian women about headgear, their local variation modifications are determined.

It has been established that traditional women's hats, in spite of centuries-old genesis, formation, emergence of local forms and species, methods of wearing, remain the unchanged source of studying the material culture of a nation, including not only the taste preferences of not one generation of Ukrainians, but also the influence of socio-economic and historical processes. The article uses the following research methods: comparative-historical, typologies, classifications, problem-chronological, objectivity, multifactor, which allow to study complex social phenomena, concrete events and facts in their dynamics.

Key words: art, mosaic, hat-capture, eyewear, hoop, genesis, miniatures, frescoes.

Традиційні жіночі головні убори українок у своїх формах і способах носіння зберегли багато давніх традицій, архаїчних рис та нашарувань різних епох, які дають можливість через призму матеріальної культури зробити проекцію на дослідження соціально-економічної та історичної площини вітчизняної історії попередніх століть. Сучасна науково-дослідна галузь все частіше звертається до вивчення саме матеріальної культури, яка дає можливість максимального охоплення всіх сфер життя суспільства в той чи інший період. А саме тому дослідження генези розвитку, формування традиційних жіночих головних уборів, способів їх носіння є актуальним напрямом сучасної історичної науки.

Вивченням історії українського національного костюму, і в тому числі фрагментарно жіночих головних уборів, способів їх компонування та носіння, використання в тих чи інших історичних та обрядових обставинах, структурно-семантичного групування займалися такі вчені, як М. Білан та Г. Стельмащук [1], Ю. Гошко [3], О. Дзюба [4], Д. Зеленін [5], О. Косміна [6], Г. Маслова [7], О. Никорак [8], Т. Ніколаєва [9; 10], Б. Рибаків [12] та інші. Тема ж жіночих головних уборів та прикрас, за незначним винятком, не стала предметом спеціального вивчення. У зв'язку з цим, у даній статті зроблено спробу висвітлити саме цей аспект проблеми.

Знання про початкові етапи розвитку людства збагачують і поглиблюють археологічні дослідження, в результаті яких накопичено велику кількість найрізноманітніших речових матеріалів, вивчення яких дає можливість уявити складні етнічні процеси не лише в їх загальних рисах, а й висвітлити з великою мірою достовірності вузькоспеціальні аспекти. Саме речовий матеріал дозволяє виявити генетичні корені окремих явищ матеріальної культури. Ці корені можна відшукати серед археологічних знахідок раннього палеоліту [1, с. 39].

Хоч археологічних знахідок даного періоду не багато, все ж можемо стверджувати, що в розкопках археологів найчастіше знаходять частини головних уборів, шматки тканин або шкіри. Це дає підставу стверджувати, що в епоху палеоліту людина починає зшивати шкіри, очевидно, виготовляти з шкіри і хутра примітивні головні убори. Після реконструкційних робіт можна говорити про форми, оздоблення головних уборів доби палеоліту, які мали форму каптура, тісно прилягали до голови, закриваючи потилицю [1, с. 41].

Доведено, що головним убором жінок служила шапка-каптур, яка щільно облягала голову та по низу була прикрашена намистами з бивня мамонта. У виготовленні жіночих головних уборів застосовувались такі складні технологічні процеси, як шиття і свердління намистин, зубів диких тварин. Знахідки фрагментів жіночого головного убору доби неоліту свідчить, що люди оздоблювали його блискучими пластинами із іклів вепра, різними за формою, покритими орнаментом у вигляді насічок, ліній, ямок [2, с. 34].

Більш чітко уявлення дають археологічні пам'ятки скіфів, які заселяли українське Причорномор'я від VII ст. до н.е. і до II ст. н.е. Багатий поховальний інвентар дозволив археологам реконструювати поховальний скіфський стрій з усіма його складовими, в тому числі жіночими головними уборами [2, с. 37].

Вдалося встановити, що жіночі головні убори скіф'янок були кількох типів. Окрім каптура, жінки носили високі або низькі конічні головні убори, а також циліндричні шапки з плоским верхом. Ззаду від головного убору спадала тонка тканина, прикрашена по краям. Найрозкішніше оздоблювали головний убір над чолом. Різноманітними були головні убори заможних скіфських жінок. Так, в кургані Куль-Оба на черепі жіночого поховання виявлено золоту діадему, оздоблену різнокольоровими розетками і зображеннями жіночих фігур та риб, золоті стрічки з круглим медальйоном із зображенням голови богині Афіни в шоломі. Медальйон був прикрашений кількома рядами амфороподібних підвісок та розеток на плетених золотих ланцюжках [5, с. 62].

Археологічні культури Східної Європи I тис. н. е. сучасні вчені-історики пов'язують із слов'янськими племенами. Археологічних даних про головні убори I тис. н. е. мало. Російський історик Б.О. Рибаків реконструював головний убір другої половини I тис. н. е. на основі матеріалів, знайдених у 1909 р. в с. Мартинівка в басейні р. Рось. Складовими частинами цього головного убору були срібні налобні обручки і орнаментовані пластини у вигляді форми вуха-навушника. Головний убір виявився подібним до добре відомих кокошників, які носили ще в XIX ст. в Україні. При дослідженні курганів у с. Броварці на р. Сула знайдені матеріали дозволили ученим реконструювати ще один головний жіночий убір – у вигляді обруча із срібла з підвісками, що звисали колись над чолом. З боків обруча прикріплені спіралі з кілець. З одного боку обруча крім спіралі була прикріплена довга дротяна привіска, а на ній 11 дзвіночків [12, с. 53].

У IX ст. в Середньому Подніпров'ї розквітла одна з найбільших держав середньовічної Європи Київська Русь. Разом з християнством давньоруська культура сприйняла деякі елементи візантійської культури. Предмети одягу часів Київської Русі до наших днів не збереглися. Тому про головні убори можна судити по найбільш древніх східних, руських і візантійських рукописах. Велике значення мають іконографічні джерела – мініатюри, фрески, мозаїка, графіка, живопис, в яких найчастіше і найбільш детально відображені князі та їх близьке оточення. Заслуговує на увагу Псалтир XI ст. із зображенням князя Ярополка Ізяславовича (1085 р.), його дружини Ірини і матері

Гертруди. П'ять аркушів рукопису містять малюнки із зображеннями руської князівської сім'ї. Добре видно головний убір жінок – «убрус» [12, с. 54].

В Україні-Русі, як і в Західній Європі дівчата носили начільні стрічки і головні убори у вигляді обруча. Начільна пов'язка відома від найдавніших часів у багатьох народів. Вона зображена на малюнку в «Ізборнику Святослава», на якому розплетене волосся «Диви» пов'язане червоною стрічкою. Прототипи згаданого дівочого головного убору у вигляді пов'язки-стрічки збереглися у побуті дівчат в Україні аж до початку ХХ ст. [12, с. 56]. Уже в середньовіччі такий головний убір, як начільна пов'язка був різноманітним. Його виготовляли із шматка березової кори або із шкіряної смужки, обшивали шовковою або вовняною тканиною, на яку нашивали намистини і бляшки металу. Називали такий головний убір вінцем. З давніх часів вінець мав символічне значення і виконував знакову функцію, засвідчував владу, приналежність до певного соціального стану. З XI-XII ст. вінці в Україні-Русі, як і в усій Європі, оздоблювали по верхньому краю зубцями різної форми, загостреними «теремками» та прямокутними «городками». Термін «теремок» – як назва вінка – зберігався в Козелецькому повіті на Чернігівщині ще в кінці XIX ст. [11, с. 58].

Заміжні жінки України-Русі ретельно закривали волосся під «волосник», «чепець» – своєрідний м'який очіпок, який в народі називався «зборником», і складався із денця та околиша, який щільно стягували ззаду тороками. Бідніші жінки робили очіпок з легкої тонкої тканини, багаті – з густої сітки, сплетеної із золотих, срібних чи шовкових ниток. Інколи очіпок спереду вишивали перлами або золотими нитками. Поверх очіпка, продовжуючи візантійську традицію, носили капюшон, пришитий до плаща. Зображення такого вбрання (мафорій) бачимо на іконах упродовж багатьох століть аж до XVIII. Можливо, в XIV ст. капюшон відокремився від плаща і оформився у самостійний головний убір [1, с. 57].

Поверх очіпка жінки усіх верств суспільства носили крім капюшона ще й обрус – прямокутний шматок тканини розміром 2 м x 40-50 см, білого або пурпурового кольору, з оздобленими кінцями. Побутували два основних способи ношення обруса: його накидали на голову, залишаючи шию відкритою, або пов'язували, скріплюючи кінці під підборіддям аграфом. Поверх обруса знатні жінки носили шапку, схожу на чоловічу. Обрус відомий і в народів Західної Європи. В ньому зображені жінки на багатьох середньовічних західноєвропейських мініатюрах XII-XIII ст. Перший спосіб ношення обруса вільно накинутим на голову без пов'язування кінців побутував у Карпатах (Бойківщина) ще на початку ХХ ст., що засвідчує живучість народної традиції в Україні [3, с. 36].

Існував і подібний до обруса головний убір – повойник. В Іпатіївському літописі під 1158 р. говориться, що «по завещанию жены князя Глеба Всеславича в Киево-Печерский монастырь поступило все ее имущество до повоя» [12, с. 62]. Повойник носили низько опущеним над чолом або пов'язаним вище, так щоб з-під нього було видно оздоблену передню частину очіпка.

Подібний до повойника, але довший за розміром головний убір – намітка зберігався у побуті українського і білоруського населення аж до початку ХХ ст. В «Материалах для словаря» І. Срезневського терміну «намітка» немає. В ньому знаходимо слово «наметный». Можливо, від нього цей головний убір і дістав назву – «намітка». Такий головний убір був широко розповсюджений і в Західній Європі [1, с. 64].

Період феодальної роздробленості на Русі з XIII по XV ст. був ускладнений золотоординською навалою. Південно-західна Україна-Русь в умовах панування Золотої Орди і князівських міжусобиць стала об'єктом зазіхань сусідніх держав: Литви, Польщі, а також турецько-татарської Золотої Орди. Однак, зовнішньополітичні умови не спинили процесу формування української народності як етнічного цілого. Феодальне натуральне господарство дедалі більше пристосовується до ринкової системи. В XIV – XV ст. продовжується віддалення міста від села, що приводить, зокрема, до інтенсивної

диференціації в костюмі селян і міщан. Селяни і далі носять вбрання, створене в домашніх умовах із доступних їм матеріалів: полотна, повсті, овечого хутра, соломи. Головні убори селян, порівняно з міськими, одноманітні, мало різняться від давніх руських форм [6, с. 52].

Усі ці процеси позначились на вбранні міського населення і на головних уборах зокрема. Міська біднота, як і сільська, носила головні убори з найдешевших матеріалів повсті, дешевих привозних тканин і хутра. Заможні верстви суспільства використовували для пошиття головних уборів дорогі привозні тканини: вовняні, шовк, тафту, парчу, хутро. В «Актовій книзі Житомирського міського уряду кінця XVI ст.» (1582-1588) знаходимо багато назв привозних тканин: полотно «коленське» (кельнське), сукно «ліонське» (лондонське, можливо, ліонське), «фалюндишеве» (дороге голландське або англійське), «каразієве» (грубе сукно іспанське, потім сілезьке, а пізніше – домашнього виробу), які, очевидно, панували в головних уборах багатіїв попередніх XIV – XV ст., що говорить нам як про матеріал, з якого виготовляли головні убори, так і про торговельні зв'язки, економічні стосунки, які в часи окупації не тільки не припинялись, а й продовжували розвиватись з країнами Сходу і Західної Європи [9, с. 32].

XV - перша половина XVI ст. характеризується подальшим закріпаченням селян. На середину XVI ст., особливо на землях підвладних Польщі, значно скоротилось селянське землеволодіння. Однією з поширених форм селянського протесту були масові втечі – переселення на південно-східні окраїни. В антифеодальній боротьбі значну роль відіграло козацтво і Запорозька Січ, яка стала опорою українського народу в його боротьбі проти феодально-кріпосницького гніту і чужоземних загарбників [4, с. 115].

XVI - XVII ст. – період подальшого формування національних рис і національної культури українського народу. На цей час припадає і найвищий розквіт українського костюма. Утворення на Україні козацької держави, особливості побуту козаків сприяли розвиткові нових форм вбрання. Після підписання договору України з Росією економічне становище України стабілізувалося, проте класові суперечності ще більше загострились. Заможна козацька верхівка зливалась з російським дворянством, перетворюючись на поміщиків, які намагались остаточно закріпачити бідні верстви населення і козаків. Подальше розшарування населення далі позначалось на такій складовій частині матеріальної культури, як костюм, в тому числі на його важливому елементі – головних уборах [4, с. 117].

Головні убори дівчат і жінок у XIV-XVIII ст. були дуже різноманітними. Для виготовлення повсякденних дівочих головних уборів застосовували вже згадані раніше матеріали, а крім того, різноманітні шовкові, парчові стрічки, гарус, вовну, живі і паперові квіти, які завжди гармонійно поєднувались із зачіскою [4, с. 119].

Головні убори дівчат відрізнялись від жіночих способами ношення і деякими компонентами. Дівчата не носили намітки, їх щоденним головним убором, як і в попередні часи, була смуга тканини або орнаментована вишивкою стрічка на зразок начільної пов'язки. Її зав'язували вузлом ззаду або спереду, але завжди так, що волосся на тім'ї лишалося відкритим. На малюнках з праці О.І. Рігельмана, в сільських дівчат до пов'язки на потилиці прикріплені стрічки, над скронями застромлені квіти. В свята дівчата прикрашали голову вінками з квітів, колосків, ковили, листя. Найбільш поширеними були вінки з маку, чорнобривців, волошок, ромашок, барвінку. Зимом вінки виготовляли із штучних квітів. Досить складними були весільні вінки на твердих обручах, прикрашених не тільки квітами, а й п'р'ям, стрічками, намистом. На Закарпатті до нижньої частини такого вінка прикріплювали ще й дротяний обід або ремінець з підвішеними до них мідними монетами та бляшками. «Заможні дівчата міста Києва носили вінки з оксамиту, гаптовані золотою ниткою, прикрашені перлами і самоцвітами» [4, с. 120].

У холодні дні дівчата запинались хустками. Термін «хустка» досить часто згадується у різних документах, зокрема у майнових реєстрах. В описі майна священника і

його дочок, зробленому в 1729 р. на Чернігівщині, називаються хустки, золотом і сріблом шиті. Очевидно, що такі хустки носили і в попередні століття (XV - XVI). Головні убори дівчат шляхетського походження виготовляли з дорожчого матеріалу. Ю. Глоговський зафіксував дівчат-шляхтянок XVIII ст. у шанці-кораблику з червоним наголовком, прикрашеним довкола голови соболиним хутром. Кораблик не дворогий, а з одним виступом над чолом і другим – ззаду. З іншої акварелі довідуємось, що крім шапки-кораблика у XVIII ст. побутували червоні шапки у вигляді князівського вінця з плоским наголовком, оздоблені намистом і жовтим позументом. Ззаду до кораблика або шапки-вінця чіпляли стрічки. На відміну від дівчат, заміжні жінки всіх соціальних верств за давньою традицією закривали волосся. Часто волосся намотували навколо луб'яного або мотузяного кільця, яке розташовували зверху на голові. Поверх укладеного таким чином волосся надівали очіпок. Слово «чъепок», «чепец» – загальнослов'янське, відбите в українських джерелах XVII - початку XVIII ст., зокрема в «Протоколах Полтавського полкового суду 1752 р.» [1, с. 68].

На означення відповідного убору в пам'ятках другої половини XVIII ст. зустрічаємо «очіпок». Це шапочка з цупкої тканини, в якій заміжні жінки усіх соціальних верств майже постійно працювали недалеко від хати, в ній навіть спали. Їх виготовляли з полотна, шовку, парчі [14, с. 111]. В «Актовій книзі Житомирського міського уряду кінця XVI ст.» згадується «чепец золотий, муравський з перлами, ченец шолковый». А в урядовому записі, складеному в Стародубському магістраті в 1719 р. по смерті Микити Потаповича, разом з іншими компонентами костюма згадуються «чепец на атласе, гаптований золотом, чепец на киндяку московский, чепец на черном атласе – гаптований золотом, три чепца на полотне вышиваные золотом». Очіпок призбирували в поздовжньому або поперечному напрямках, зав'язували ззаду тороками, тому він щільно прилягав до голови. Дуже часто під очіпок, коли його одягали без кибалки, підкладали твердий каркас із лубу або шкіри [14, с. 113]. Такі очіпки надавали головному убору циліндричної форми різної висоти.

В XVI-XVIII ст., як і в часи України-Русі, жінки усіх соціальних верств носили обрус (убрус) – шматок тканини у формі видовженого прямокутника. Термін «убрус» згадується в урядовому записі, складеному в Стародубському магістраті в 1719 р. В XIV – XVI ст. найпоширенішими були два способи його ношення: убрус накидали на голову, залишаючи шию відкритою; кінці убруса скріплювали під підборіддям [14, с. 114]. Поверх убруса, як і в період Київської Русі, в XIV – XVI ст. одягали шапку. Жінки в білих убрусах і шапках з невисокими опуклими наголовками, оздобленими неширокою смужкою хутра довкола голови, зображені на книжковій мініатюрі XVI ст. «Свадьба сына Владимира Мономаха Андрея в 1118 году» [13, с. 98].

Починаючи з XV - XVI ст. на мініатюрах дедалі частіше з'являються жінки у намітках. Термін «намітка» засвідчений у Львівській міській книзі, датованій 1565 р., де вказується, що на Дрогобиччині поширені намітки і рантухи, а також в «Актовій книзі Житомирського міського уряду кінця XVI ст.». В Лохвицькій ратушній книзі другої половини XVII ст. зустрічається назва «наметка», «переметка». Проте найчастіше для цього головного убору в актах згаданого періоду вживали термін «серпанок» (персько-тюркське «serpenek»), що означає – жіноча при краса на голові О. Шафонський відзначає, що намітка і серпанок відрізнялись матеріалом і виготовлялися з полотна різної якості: білий довгий шматок звичайного полотна називали «наміткою», а такий же головний убір з тонкого полотна називали «серпанком» [5, с. 68].

Літературні джерела свідчать, що у XVIII ст. вже було налагоджене фабричне виробництво «кисей» – серпанків. Так, в одній із публікацій 1893 р. зустрічаємо повідомлення, що біля Кременчука в 1786 р. на фабриці І.А. Брункера намітки виготовляли шість робітників-швейцарців. Намітка – це прямокутний шматок полотна 45-75 см завширшки і 3-5 м завдовжки. Відомості про способи пов'язування наміток почерпуємо з іконопису XIV-XVI ст. [10, с. 112].

Різні способи пов'язування намітки зафіксовані в українському портретному живопису XVII –XVIII ст. На портреті Феодосії Палій, виконаному близько 1711 р., на голові портретованої бачимо високий циліндричний убір, який утворювався тому, що під намітку одягали високу кибалку. Один кінець намітки пропущений під підборіддя, другий – опущений на плече. Такий же спосіб пов'язування намітки бачимо на портреті жінки Спиридона Ширая, написаному на початку XVIII ст. Аналіз портретного живопису XVII – XVIII ст. дає підставу твердити, що намітка була загальноживаним головним убором українських жінок. Так, на парному портреті Теодора і Магдалени Жемелько (1747), який знаходиться у Дрогобицькому краєзнавчому музеї, бачимо міщанське подружжя. Намітка на голові Магдалени Жемелько становить чи не найяскравішу деталь цього портрета [1, с. 74].

У документах XVI-XVIII ст. намітка згадується разом з назвою «рантух». Очевидно, рантух відповідає давньоруському убрусу. Він, як і убрус, прямокутної форми. В «Актовій книзі Житомирського міського уряду кінця XVI ст.» кілька разів зустрічаємо слово «хустка». Відзначається, наприклад, що хустки з «полотна коленського», шиті шовком. У списках і реєстрах майна, складених на Чернігівщині XVII – XVIII ст., згадуються разом з іншими компонентами костюма «хустки полотняні», «хустка, чорним шовком шита», «хусток дві рябих турецьких». Способи пов'язування хусток також різноманітні. Найчастіше її пов'язували під підборіддям. Головний убір з кількох хусток, який утворювався завдяки різним способам їх пов'язування, носили шляхтянки в Українських Карпатах [8, с. 157].

Одяг, у тому числі головні убори знатних міщанок, відрізняється від селянського. Вже в XV ст. багате міщанство в усьому наслідує шляхту. Водночас одяг заможної частини міщанства уподібнюється до одягу міщан Західної Європи. Жінки носили намітки і рантухи з дорогих тканин. Крім білих побутували намітки сірого і зеленкуватого кольорів, а рантухи – ще й пурпурного забарвлення [8, с. 159].

Українські знатні жінки Східної Галичини XVI - XVIII ст. носили на голові круглу, велику тюрбанонодібну шапку. Саме таку шапку зображено на голові жінки з портрета «Роксолана», що знаходиться в експозиції Львівського історичного музею. Щоправда, відомий сучасний дослідник українського портретного живопису XVII – XVIII ст. П. Білецький стверджує, що на згаданому портреті зображена не Роксолана, а юнак у юнацькій шапці. П. Білецький наголошує, що «костюм [Роксолани] вифантазований, а європейський чоловічий головний убір XVI ст. рукою реставратора перетворений на подібність турецького тюрбана (тюрбанів турецькі жінки не носили)». Українські знатні жінки Лівобережної України з кола дворянства, козацької старшини, багатих міщанок носили шапки-кораблики, облямовані дорогим хутром. У XVI ст. така шапка мала невисокий округло-видовжений наголовок з шовку, оксамиту або парчі, околиці з боків низькі щільно прилягаючі до наголовка, спереду та ззаду вони високо піднімалися загостреними лопатями. Околиці робили з іншого матеріалу – темного оксамиту, сукна, хутра. До кораблика іноді прикріплювали стрічки, які ззаду звисали на спину. Побутували також кораблики з роздвоєним околицем. Такий кораблик робили з двома «рогами» спереду і двома ззаду. «Роги» над чолом виступають виразніше. «Рогаті» головні убори були відомі всім східним слов'янам. Д.К. Зеленін вважав, що вони походять від стародавніх, іще язичницьких «рогатих» головних уборів, які виконували оберегову функцію. Побутування на Україні у XVIII ст. шапок-корабликів засвідчують малюнки, опубліковані у праці О.І. Рігельмана, а також малюнки, вміщені в книзі Бантиша-Каменського [5, с. 138].

Багатий матеріал про побутування шапок-корабликів у XVIII ст. дають твори образотворчого мистецтва, зокрема український портретний живопис та іконопис. У шапці-кораблику зображена Олена Галаган на портреті середини XVIII ст., який зберігається в Чернігівському історико-краєзнавчому музеї [5, с.142].

Крім шапок-корабликів, багаті жінки зимою носили низькі і високі шапки з опуклим наголовком і хутряним околицем, як на іконі XVII ст. «Зішестя в ад» в Руській церкві у Львові. Своєрідну шапку бачимо на акварелі Ю. Глоговського (№ 3142) – синю, у вигляді каптура, який повторює форму голови, оздоблену хутром і мереживом, що обрамляє обличчя [13].

Отже, розглянувши історію розвитку головних уборів та їх функцій від найдавніших часів до кінця XVIII ст., можемо стверджувати, що деякі елементи головних уборів та їх функції сягають палеоліту. Вживання знаків та способи їх розміщення є глибоко традиційними. З появою станового розшарування суспільства знакова функція головного убору розвивається, характеристика її збагачується. У пізніші етапи, з нагромадженням виробничого досвіду, спостерігаємо стрибок у розвитку головних уборів: урізноманітнення форм, подальше збагачення знакової функції.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Білан М.С., Стельмашук Г.Г. Український стрій. Львів: Априорі, 2011. 314 с.
2. Вовк Федір. Студії з української етнографії та антропології. Київ: Мистецтво, 1995. 336 с.
3. Гошко Ю, Жолтовський П, Кирчів Р, Моздир М. Гуцульщина: Історико-етнографічні дослідження. Київ: Наукова думка, 1987. 504 с.
4. Дзюба О. Приватне життя козацької старшини XVIII ст. Київ: Ін-т історії України, 2012. 347 с.
5. Зеленин Д.К. Женские головные уборы восточных (русских) славян. Москва: Мысль, 1991. 315 с.
6. Косміна О.Ю. Традиційне вбрання українців Київ: Балтія-Друк, 2009. 160 с.
7. Маслова Г.С. Народная одежда в восточнославянских Традиционных обычаях и обрядах XIX - начала XX в. Академия наук СССР. Москва: Наука, 1984. 215 с.
8. Никорак О. І. Художні тканини Українських Карпат. Київ: Наукова думка, 1988. 326 с.
9. Ніколаєва Т. Історія українського костюму. Київ: Либідь, 1996. 176 с.
10. Ніколаєва Т. Різновиди традиційного одягу // Українська минувшина: ілюстративний етнографічний довідник. Київ: Либідь, 1994. С. 110-132.
11. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алеппским / Под. ред. С. Панурова. Москва: Мысль, 1998. 264 с.
12. Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв. Москва: Мысль, 1982. 546 с.
13. Український народний одяг XVII - XIX ст. в акварелях Ю. Глоговського / Упоряд. Д.П. Кривавич, Г. Г. Стельмашук. Київ: Наукова думка, 1988. 272 с.
14. Український портрет XVI – XVIII століть: Каталог-альбом / Уклад. Г. Белікова, Членова Л. Київ: Артанія Нова, Хмельницький: Галерея, 2006. 351 с.

REFERENCES

1. Bilan, M.S., Stelmashchuk, H.H. (2011). *Ukrainskyi strii. [Ukrainian strike]*. Lviv: Apriori. 314 s. [in Ukrainian].
2. Vovk, Fedir (1995). *Studii z ukrainskoi etnografii ta antropologii [Studios in Ukrainian ethnography and anthropology]*. Kyiv: Mystetstvo. 336 s. [in Ukrainian].
3. Hoshko, Yu, Zholtovskyi, P., Kyrchiv, R, Mozdyr, M. (1987). *Hutsulshchyna: Istoryko-etnografichni doslidzhennia. [Hutsulshchyna: Istoryko-etnografichni doslidzhennia]*. Kyiv: Naukova dumka, 504 s. [in Ukrainian].
4. Dziuba, O. (2012). *Pryvatne zhyttia kozatskoi starshyny XVIII st. [Private life of the Cossack elder of the eighteenth century]*. Kyiv: In-t istorii Ukrainy, 347 s. [in Ukrainian].

5. Zelenyn, D.K. (1991). *Zhenskye holovne ubory vostochnykh (russkykh) slavian. [Womens smut headgear eastern (Russian) Slavs]*. Moskva: Mysl, 315 s. [in Russian].
6. Zelenyn, D.K. (1991). *Zhenskye holovne ubory vostochnykh (russkykh) slavian. [Women's smut headgear Eastern (Russian) Slavs]*. Moskva: Mysl, 315 s. [in Russian].
7. Kosmina, O.Yu. (2009). *Tradytsiine vbrannia ukraintsiv. [Traditional dress of Ukrainians]*. Kyiv: Baltiia-Druk, 160 s. [in Ukrainian].
8. Nykorak, O. I. (1988). *Khudozhni tkanyny Ukrainskykh Karpat. [Artistic fabrics of the Ukrainian Carpathians]*. Kyiv: Naukova dumka, 326 s. [in Ukrainian].
9. Nikolaieva, T. (1996). *Istoriia ukrainskoho kostiumu. [History of the Ukrainian costume]*. Kyiv: Lybid, 176 s. [in Ukrainian].
10. Nikolaieva, T. (1994). *Riznovydy tradytsiinoho odiahu. Ukrainska mynuvshyna: iliustratyvnyi etnografichnyi dovidnyk. [Varieties of traditional clothes. Ukrainian past: an illustrative ethnographic guide]*. Kyiv: Lybid, S. 110-132. [in Ukrainian].
11. *Puteshestvye antyokhyiskoho patryarka Makarya v Rossyiu v polovynе XVII veka, opysannoe ego synom, arkhydyakonom Pavlom Aleppskym. [Journey of the Patriarch of Antioch Macarius to Russia in the middle of the seventeenth century, described by his son, Archdeacon Pavel Aleppsky]* / Pod. red. S. Panurova. Moskva: Mysl, 1998. 264 s. [in Russian].
12. Рыбаков, В. А. (1982). *Kyevskaia Rus y russkye kniazhestva XII-XIII vv. [Kievan Rus and the Russian principalities of the XII-XIII centuries]*. Moskva: Mysl, 546 s. [in Russian].
13. *Ukrainskyi narodnyi odiah XVII - XIX st. v akvareliakh Yu. Hlohovskoho [Ukrainian folk clothes of the XVII - XIX centuries. in the watercolors of Y. Glogovsky]* / Uporiad. D.P. Krvavych, H. H. Stelmashchuk. Kyiv: Naukova dumka, 1988. 272 s. [in Ukrainian].
14. *Ukrainskyi portret XVI – XVIII stolit: Kataloh-albom [Ukrainian portrait of XVI-XVII centuries: Catalog-album]* / Uklad. H. Bielikova, Chlenova L. Kyiv: Artaniia Nova, Khmelnytskyi: Halereia, 2006. 351 s. [in Ukrainian].

Одержано 24.09.2018.

УДК 391 (477) (091) «18/19»

Хмельницька Людмила,

кандидат історичних наук, доцент
кафедри історії та культури України
ludmylahm@gmail.com

<http://orcid.org/0000-0003-2482-4322>

Державний вищий навчальний заклад
«Переяслав-Хмельницький державний
педагогічний університет імені Григорія
Сковороди», вул. Сухомлинського, 30,
м. Переяслав-Хмельницький, Київська обл.,
Україна, 08401

DOI <https://doi.org/10.31470/2415-3567-2018-44-31-39>

Khmelnytska Lyudmyla,

Candidate of Historical Sciences, assistant
professor of Department of History and Culture
of Ukraine

ludmylahm@gmail.com

<http://orcid.org/0000-0003-2482-4322>

Pereiaslav-Khmelnytskyi Hryhorii Skovoroda
State Pedagogical University, 30,
Sukhomlynsky Str., Pereiaslav-Khmelnytskyi,
Kyiv region, Ukraine, 08401

ЖІНОЧІ ПРИКРАСИ ТА СПОСОБИ ЇХ ВИКОРИСТАННЯ В ТРАДИЦІЙНОМУ ВБРАННІ УКРАЇНОК ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.: АВТЕНТИКА ТА ВЗАЄМОВПЛИВИ

Мета статті полягає в неупередженому ідеологічною обмеженістю аналізі джерел та літератури стосовно способів використання в традиційному жіночому вбранні українок прикрас, як невід'ємного елемента автентичного строю. Досліджено